

ти акцептанта прямиий позов. Причому неакцент за ст. 44 має бути підтверджений протестом. Залишається зазначити, що судовий порядок розгляду спорів і виконання відповідного рішення суду в порядку виконавчого провадження, на відміну від визнання виконавчим документом опротестованого нотаріусом векселя, є більш надійним шляхом запобігання можливим зловживанням і правопорушенням у вексельному обігові.

Наприкінці відмітимо, що в правовому регулюванні вексельного обігу, на жаль, залишилося багато проблем, спірних питань і різного роду неузгодженостей між законодавчими актами, які навряд чи будуть усунуті навіть із остаточним прийняттям Закону «Про обіг векселів в Україні», хоча його прийняття, безсумнівно, є важливим кроком у напрямі розвитку вексельного законодавства. Слід також пам'ятати, що частина цих проблем пов'язана із загальноекономічними проблемами, решта ж проблем є суто правовими. Проте вони вимагають свого вирішення, і подальше вдосконалення вексельного законодавства має постійно бути у центрі уваги як законодавців, так і науковців. Тому, на нашу думку, після прийняття нового Цивільного кодексу і нового Закону «Про цінні папери і фондовий ринок» з урахуванням досвіду застосування положень Закону «Про обіг векселів в Україні» необхідно буде повернутися до розроблення нової редакції цього Закону.

Надійшла до редколегії 05.09.01

М. Сібільов, член-кореспондент
АПрН України

Поняття правового режиму приватного права

У галузевій юридичній науці категорія «правовий режим» широко використовується при аналізуванні відносин, що складаються у сфері приватного права стосовно окремих об'єктів. Достатньо відзначити, що майже всі дослідники відносин власності так чи інакше торкаються питань правового режиму

окремих видів майна¹. Деяким з них було присвячено спеціальні дослідження². Слід підкреслити, що всі зазначені дослідники, крім І. Жилінкової, використовують категорію «правовий режим» без пояснення її суті. І. Жилінкова обрала інший шлях, який, безумовно, заслуговує на увагу. Розгляду окремих видів правових режимів майна членів сім'ї передувє ретельний аналіз самого поняття правового режиму. Відштовхуючись від визначень правового режиму, що містяться в теорії права³, І. Жилінкова погоджується з тим, що правовий режим — це певний порядок регулювання суспільних відносин, але одночасно вона виділяє низку рис, які у своїй сукупності характеризують правовий режим саме як такий. Цей порядок, підкреслює авторка, виникає як результат дії комплексу взаємопов'язаних правових засобів (норм права, способів правового регулювання, правовідносин, суб'єктивних прав і обов'язків, міри відповідальності), серед яких саме домінуючий спосіб правового регулювання (дозвіл) виступає єдиним регулятивним стрижнем, що зумовлює загальнодозвільний тип регулювання майнових відносин у сім'ї з метою досягнення певного правового результату. Оскільки при регулюванні майнових відносин у сім'ї використовуються різні способи та типи регулювання, він розглядається як динамічна правова форма, що постійно розвивається. Такий підхід до правового режиму майна членів сім'ї зумовив

¹ Див., напр.: *Маслов В. Ф.* Основные проблемы права личной собственности в период строительства коммунизма в СССР. — Х., 1968. — С. 145, 179; *Маслов В. Ф., Подопригора З. А., Пушкин А. А.* Действующее законодательство о браке и семье. — Х., 1972. — С. 62; *Шевченко Я. Н.* Совершенствование законодательства о семье // Теоретические проблемы соотношения гражданского и семейного законодательства. — К., 1986. — С. 96; *Дзера О. В.* Развитие права собственности граждан в Украине. — К., 1996. — С. 213, 217; Право собственности в споживчій кооперації / За ред. В. І. Семчика. — К., 1996. — С. 79–127.

² Див.: *Циммерман Ю. С.* Правовой режим основных и оборотных средств государственных производственных предприятий. — М., 1967; *Земенгоф З. М.* Правовой режим имущества хозяйственных органов. — М., 1972; *Жилінкова И. В.* Правовой режим имущества членов семьи. — Х., 2000.

³ Див.: *Проблемы теории государства и права: Под ред. С. С. Алексеева.* — М., 1987. — С. 258; *Алексеев С. С.* Общие дозволения и запреты в советском праве. — М., 1989. — С. 185; *Теория государства и права / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько.* — М., 1997. — С. 645; *Алексеев С. С.* Теория права — М., 1994. — С. 168–176; *Гражданское право: В 2 т. / Под ред. Е. А. Суханова.* — М., 1993. — Т. 1. — С. 112; *Цивільне право.* — К., 1997. — С. 115.

визначення його як побудованого на єдиних регулятивних засадах порядку, що виникає в результаті дії комплексу правових засобів, спрямованих на регулювання відносин, що складаються стосовно майна членів сім'ї, і визначає характер та обсяг їх прав і обов'язків відносно цього майна¹. Позитивно оцінюючи в цілому як підхід до аналізу правового режиму майна членів сім'ї, запропонований І. Жилінковою, так і саме його визначення, слід вказати на дві обставини, що мають принципове значення. По-перше, на наш погляд, І. Жилінкова формально вийшла за логічні межі дослідження правового режиму майна членів сім'ї, оскільки, аналізуючи його, охопила всі ланки правового регулювання. Невипадково С. Алексеев, який розмежовує поняття правового режиму окремого об'єкта або виду діяльності та правового режиму галузі в цілому, відзначає, що питання про правовий режим (за винятком питань про правовий режим галузей) виникає, як правило, відносно не всіх ланок правового регулювання (юридичні норми, правовідносини, суб'єктивні права і обов'язки, акти реалізації прав і обов'язків), а головним чином відносно суб'єктивних прав. Саме тому, підкреслює С. Алексеев, хоча характеристика правових режимів здійснюється стосовно окремих об'єктів, але «режим об'єкта» — це лише скорочене словесне позначення порядку регулювання, що знаходить своє вираження у характері та обсязі прав відносно об'єкта (тих чи інших природних об'єктів, видів державного майна, землі тощо)².

По-друге, І. Жилінкова, правильно вказуючи на особливу роль у формуванні правового режиму майна членів сім'ї такого способу правового регулювання, яким є дозвіл, все ж чітко не фіксує іншого важливого положення про те, що дозвіл є превалюючим способом для приватного права взагалі. І це пов'язано не з певними об'єктами, а з диспозитивним методом регулювання. Саме він у кінцевому результаті зумовлює загальнодозвільний тип регулювання і виступає виразником самої суті правового режиму всього приватного права.

Безумовно, ця загальна риса правового режиму сфери приватного права проявляється у правових режимах усіх об'єктів, хоч би з огляду на те, що правовий режим окремих об'єктів при-

¹ Див.: Жилінкова І. В. Вказ праця. — С. 56–83.

² Див.: Алексеев С. С. Теория права. — М., 1994. — С. 171.

ватного права є частиною цілого, яким виступає правовий режим сфери приватного права.

Можливість використання категорії «правовий режим» стосовно галузей права в сучасній юридичній науці знаходить все більше прихильників¹. С. Алексєєв, який зробив значний внесок у послідовну розробку цієї проблеми, пояснює таку можливість тим, що галузі права — це не просто зони юридичного регулювання, не штучно скомпоновані сукупності норм, а реально існуючі та юридично своєрідні підрозділи у самому змісті права, а зазначену юридичну специфіку окремих структурних підрозділів права може бути відображено лише в особливих режимах регулювання². Це стосується і такого структурного підрозділу права, яким є приватне право, а тому є всі підстави застосовувати категорію «правовий режим» до всієї сфери відносин, що регулюються ним. Підтвердження правомірності такого підходу можна побачити і в певних уточненнях С. Алексєєвим викладеної позиції щодо правового режиму галузей права. В більш пізніших роботах³ автор, хоча й відтворює вже цитоване положення про сутність галузей права, але, з одного боку, попередньо вміщує нову додаткову принципово важливу тезу щодо ролі «предмета» регулювання в побудові системи права, а з другого — вносить певні корективи в текст, що відтворюється ним. У новій, додатковій тезі надання радянською юридичною наукою суто з ідеологічних міркувань ключового значення предмету регулювання в розумінні права та у розумінні своєрідності галузей права всупереч наявності обмеженого впливу «предмета» на особливості юридичного регулювання не тільки піддається критиці, а й стверджується, що галузі права відрізняються саме тим, що для них характерною є юридична своєрідність регулювання з точки зору самої їх природи. Виходячи з цього, в положення, що відтворюється ним, вно-

¹ Див.: Алексєєв С. С. Отрасли советского права: проблемы, исходные положения // Сов. государство и право. — 1979. — № 9. — С. 8–19.; Исаков В. Б. Правовые режимы и их совершенствование // XXVII съезд КПСС и развитие теории права. — Свердловск, 1982. — С. 34–39; Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства. — М., 1999. — С. 436; Малько А. В. Политическая и правовая жизнь России. — М., 2000. — С. 113–117.

² Див.: Алексєєв С. С. Теория права. — М., 1999. — С. 105.

³ Див.: Алексєєв С. С. Право. Опыт комплексного исследования. — М., 1999. — С. 248–250; його ж. Восхождение к праву. Логика и решения. — М., 2001. — С. 63–65.

ситься уточнення про те, що галузі права «...це не просто зони юридичного регулювання, не штучно скомпоновані сукупності норм «за предметом» (виділено нами — М. С.), а реально існуючі та юридично своєрідні підрозділи у самому змісті права».

Отже, С. Алексєєв хоча формально і веде мову про галузі права, все ж має на увазі по суті реально існуючі підрозділи права, що характеризуються не за предметом, а за їх юридичною специфікою. Саме таким підрозділом і є приватне право, норми якого регулюють на засадах децентралізації та диспозитивності всі майнові та особисті немайнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності суб'єктів, що складають його сферу¹. Приватне право створює ніби ізольовану від державної (публічної) влади зону свободи, де вершителем своїх майнових господарських справ є самі приватні особи; вторгнення державної влади в цю зону, за винятком випадків, прямо передбачених законом і за рішенням суду, не дозволяється. І в той же час дії приватних осіб державна (публічна) влада зобов'язана не тільки визнавати, а й захищати². Отже, приватне право — це реально існуючий та юридично своєрідний підрозділ права, в межах якого функціонують притаманні йому правові засоби, що й утворюють відповідний режим регулювання зазначених суспільних відносин.

С. Алексєєв визначає юридичний режим таких підрозділів права як цілісну систему регулятивного впливу, яка характеризується специфічними заходами регулювання та дією єдиних принципів, загальних положень, що поширюються на певну сукупність норм³. Це визначення, на наш погляд, носить модельний характер, оскільки його сформульовано стосовно не конкретної галузі права, а будь-якого підрозділу права, що характеризується юридичною специфікою. Саме тому в ньому міститься лише вказівка на те, що правовий режим такого утворення є цілісною системою регулятивного впливу, який є результатом взаємодії специфічних заходів — методу (прийомів), способів (дозвіл, заборона, позитивне зобов'язування) правового регулювання, єдиних принципів та загальних положень, що поши-

¹ Див.: Сібільов М. Загальна характеристика сфери приватного права // Вісник Академії правових наук України. — 2001. — № 2 (25). — С. 123–134.

² Див.: Алексєєв С. С. Теория права. — С. 108–109.

³ Див.: Там само. — С. 105.

рюються на певну сукупність норм (відповідну сферу правового регулювання) і відповідних правових засобів. Кожна з цих складових — метод і спосіб правового регулювання, правові принципи та загальні положення відповідного підрозділу права, правові засоби, притаманні йому, — відіграє свою роль, але виразником самої суті, його стрижнем виступає саме метод правового регулювання.

Сфері приватного права властивий метод координації, при якому регулювання здійснюється на диспозитивних засадах не з єдиного центру, яким є держава, а з множини інших малих центрів, що самовизначаються¹. Це зумовлено не характером відносин, що регулюються приватним правом, а взаємостановищем суб'єктів (їх рівністю, автономністю, неможливістю одностороннього владного впливу одного з суб'єктів на іншого) та специфічністю (децентралізацією) в регулюванні відносин, що виникають між цими суб'єктами.

Своєрідне вираження цей метод знаходить у поєднанні з усією сукупністю способів правового регулювання, до яких належать дозвіл, заборона та позитивне зобов'язування. Як у сфері публічного права, так і у сфері приватного права при регулюванні відносин використовуються всі зазначені способи правового впливу, але домінуюче місце в кожній з цих сфер належить окремим із них. Це зумовлено тим, що хоча всі вони і пов'язані з суб'єктивним правом, але якщо при забороні та позитивному зобов'язуванні право вимоги належить третій особі, а зиск суб'єктивного права полягає у забезпеченні виконання активного при позитивному зобов'язуванні або пасивного (при забороні) обов'язку, то при дозволі суб'єктивне право створює самий сенс цього способу і він проявляється у праві особи на свою власну поведінку. При цьому для дозволу характерною є не просто міра можливої поведінки, а переважно така міра, яка полягає у просторі власної поведінки, у можливості проявити свою власну активність, реалізувати свій інтерес². З огляду на це, домінуюче становище при регулюванні відносин у сфері приватного права належить саме дозволу. Особливе місце в побудові правового регулювання в цій сфері посідають загальні дозволи —

¹ Див.: Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. — Пг., 1917. — С. 38—40.

² Див.: Алексеев С. С. Теория права. — С. 158.

відповідні нормативні положення, які виступають як спрямовуючі і вихідні засади правового регулювання, що проявляється у формулі «дозволено все, крім того, що прямо заборонено законом». Як чинне цивільне законодавство, так і проект нового ЦК України містять правила про те, що власник володіє, користується, розпоряджається майном на свій розсуд і має право вчиняти щодо нього будь-які дії, що не суперечать закону (ст. 4 Закону України «Про власність», ст. 316 проекту ЦК). Сторони згідно зі ст. 6 проекту ЦК мають право укладати на свій розсуд будь-які договори, не встановлені актами законодавства, за умови, що вони відповідають загальним засадам цивільного законодавства.

Слід погодитися з С. Алексеевим у тому, що загальні дозволи можуть безпосередньо породжувати наслідки, оскільки вони як такі можуть бути безпосереднім критерієм правомірної поведінки. Якщо на тій ділянці соціальної дійсності, де існує загальний дозвіл (наприклад, право власності або договірне право), спеціальна заборона з конкретного питання відсутня, такі дозволи самі по собі є підставою для визнання відповідної поведінки правомірною. І це повною мірою узгоджується з самою природою загального дозволу, який може загальним чином зумовлювати правомірну поведінку особи¹.

Значна роль у формуванні правового режиму приватного права належить принципам права і загальним положенням, що пронизують увесь його зміст. Це зумовлено тим, що однією з їх істотних ознак є регулятивність. І хоча регулятивні властивості принципів права не можна ототожнювати з регулятивними характеристиками норм права через їх більшу абстрактність та меншу активність, все ж таки вплив принципів права на регулювання суспільних відносин існує, хоча це регулювання є регулюванням з більш високих позицій². У сфері приватного права, де існує аналогія права³, роль правових принципів значно зростає, оскільки при аналогії права цивільні відносини регулюються відповідно до принципів права. Проект нового ЦК України в ст. 3 за-

¹ Див.: Алексеев С. С. Теорія права. – С. 164.

² Див.: Колодій А. М. Принципи права України. – К., 1998. – С. 17.

³ За проектом нового ЦК України аналогія права має місце тоді, коли цивільні відносини не врегульовано актами цивільного законодавства або договором.

кріплює такі принципи права, які є іманентними методу та домінуючому способу правового регулювання у цій сфері, а саме: свобода особи та неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя особи; свобода власності та неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, передбачених виключно законом; свобода договору; свобода підприємництва; судовий захист будь-якого цивільного права у разі його порушення; справедливість, добросовісність та розумність. Тут слід підкреслити, що серед них немає принципу юридичної рівності учасників, і це не випадково. Розробники проекту виходили з того, що юридична рівність є однією з ознак цивільних відносин. Цим проект заперечує тезу щодо рівності як «методу цивільно-правового регулювання». Цивільні відносини об'єктивно не можуть ґрунтуватися на юридичній нерівності. Отже, юридична рівність є вирішальною, сутнісною рисою цивільних відносин, а не рисою, доданою до них законодавством¹.

Роль загальних (основних) положень приватного права можна зрозуміти за допомогою такої визначальної властивості права, якою є його нормативність. При цьому саму нормативність слід розуміти не спрощено, не тільки у тому сенсі, що ті чи ті акти мають нормативний характер, а більш глибоко, тобто у тому сенсі, що за допомогою норм, нормативних засад досягається загальна впорядкованість певної групи суспільних відносин. Тобто, кожний нормативний акт має значення не тільки сам по собі, але, в першу чергу, тією мірою, якою він сприяє загальній упорядкованості, вписується в усю систему актів, перш за все кодифікованих, які забезпечують цю впорядкованість². Отже, йдеться про таку нормативність, яка виражається в цілісній регулюючій системі, що пронизана спільними регулятивними засадами. В кодифікованих нормативних актах така нормативність проявляється в загальних положеннях. Це відображено і в проекті нового ЦК України — основному акті цивільного законодавства, кодексі приватного права. Тут слід зазначити, що проект містить спеціальну Книгу першу «Загальна частина», яка охоплює п'ять розділів, 19 глав та

¹ Див.: Ромовська З. В. Проблеми загальної теорії права у проекті ЦК України // Кодифікація приватного (цивільного) права України / За ред. проф. А. Довгерта. — К., 2000. — С. 41.

² Див.: Алексеев С. С. Теория права. — С. 87–89.

260 статей. І хоча правила цієї Книги є загальними у тому розумінні, що вони стосуються всіх підгалузей та інститутів приватного права (речеве право, особисті немайнові права фізичної особи, право інтелектуальної власності, зобов'язальне право, сімейне право, спадкове право та міжнародне приватне право), все ж наявність цієї Книги свідчить більше про те, що розробники проекту, з одного боку, зберегли традиційну для України пандектну систему, а з іншого — відобразили в ній новий зміст сучасного приватного права. Що ж стосується загальних регулятивних засад, які забезпечують упорядкованість усієї системи актів цивільного законодавства, то їх закріплено в розділі першому цієї Книги «Основні положення», який охоплює 23 статті¹. Суть головних з них полягає в такому. По-перше, з метою єдиного регулювання всіх відносин у сфері приватного права, проект закріплює поняття цивільних відносин як відносин, що є основою життя їх учасників як членів громадянського суспільства; цивільними визнаються особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності їх учасників. Визнаючи приватну сутність відносин у сфері підприємництва, проект закріплює правило про те, що відносини в сфері підприємництва регулюються Цивільним кодексом. І тільки ті з них, які не врегульовано ним (йдеться про публічно-правові відносини), регулюються іншими актами законодавства. Наявність, з одного боку, генетичного зв'язку відносин, що виникають у сферах найманої праці, використання природних ресурсів та охорони довкілля з цивільними відносинами (сферою приватного права), та врахування, з іншого боку, традиції щодо окремої кодифікації законодавства в цих галузях, обумовили включення до проекту правила про те, що положення ЦК застосовуються до регулювання цих відносин у випадках, якщо

¹ Слід зазначити, що Ю. Калмиков, аналізуючи новий ЦК РФ, дійшов загального висновку про те, що найбільш важливою його частиною є та, яку присвячено характеристиці цивільного законодавства, підставам виникнення цивільних прав та обов'язків, здійсненню і захисту цивільних прав, оскільки в ній закріплено вихідні положення, що мають основоположне значення не тільки для всіх розділів кодексу, а й для усієї системи актів цивільного законодавства та правозастосовної практики. (Див.: *Калмыков Ю. Х. О значении общих положений гражданского законодательства // Гражданский кодекс России: проблемы, теория, практика. — М., 1998. — С. 44).*

вони не врегульовані іншими актами законодавства. По-друге, проект закріплює систему актів цивільного законодавства, до якої, крім Конституції України та Цивільного кодексу, входять інші закони та постанови Кабінету Міністрів України. Тут слід зазначити, що проект містить декілька правил, спрямованих безпосередньо на забезпечення цілісності та непорушності основних його положень, упорядкованості всієї системи актів у цій сфері. Так, визнаючи актами цивільного законодавства інші закони України, проект наголошує на тому, що йдеться про закони, котрі видаються відповідно до Конституції України та Цивільного кодексу. В разі подання до Верховної Ради України проекту закону, який регулює цивільні відносини інакше, ніж Цивільний кодекс, суб'єкт законодавчої ініціативи зобов'язаний подати проект закону про внесення змін до ЦК, які розглядаються одночасно. В разі, якщо постанова Кабінету Міністрів України суперечить положенням ЦК або іншому закону, застосуванню підлягають відповідно положення ЦК або іншого закону України. Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади України можуть видавати акти, що регулюють цивільні відносини, лише у випадках і в межах, установлених законом. По-третє, проект розглядає як соціальні регулятори приватного права не тільки акти цивільного законодавства, а й договори, у тому числі міжнародні договори, та звичаї, у тому числі звичаї ділового обороту. Особливе значення мають положення проекту щодо співвідношення актів цивільного законодавства і договору. В сфері договірних відносин проект, як відзначає З. Ромовська, відсуває закон на друге місце, віддаючи перевагу договору. Співвідношення питомої ваги імперативних і диспозитивних норм проект вирішує на користь останніх. Положення актів цивільного законодавства тлумачаться як диспозитивні, крім випадків, коли обов'язковість цих актів впливає з їхнього змісту або суті відносин між сторонами. Отже, у сфері договірних відносин закон перестає вважатися істиною в останній інстанції. Сторони мають право відступати від його положень, коригуючи його відповідно до своїх інтересів. І лише тоді, коли сторони не скористуються наданою їм можливістю саморегуляції своїх відносин, застосовуються положення закону. Норми договору, згідно з якими сторони відступають від положень закону, мають вважатися нормами цивіль-

ного права¹. По-четверте, проект закріплює загальні засади здійснення цивільних прав (здійснення на свій власний розсуд в межах, встановлених актами цивільного законодавства або договором; можливість відмови від майнових прав; презумпція добросовісності та розумності здійснення прав), виконання обов'язків (межі обов'язку визначаються договором або актами цивільного законодавства; можливість звільнення особи від обов'язку або його виконання) та захисту цивільних прав (право на самозахист та захист судом чи іншими юрисдикційними органами способами, визначеними законом).

Метод, способи правового регулювання, правові принципи, нормативно закріплені загальні (основні) положення приватного права, інші правові засоби (зокрема, правові норми, договори, юридичні факти, правовідносини, заходи примусу) відіграють свою власну роль у правовому регулюванні, але саме їх взаємодія створює правовий режим як цілісну систему регулятивного впливу на поведінку суб'єктів та зазначені відносини.

Нарешті, слід взяти до уваги думку С. Алексеєва про те, що кожний правовий режим є все ж таки «режимом», а тому він є виразником ступеня жорсткості юридичного регулювання, наявності відповідних обмежень або пільг, допустимого рівня активності суб'єктів, меж їх самостійності².

З урахуванням викладеного правовий режим сфери приватного права може бути визначено як цілісну систему регулятивного впливу, яка створює загальнодозвільний тип регулювання майнових та особистих немайнових відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, забезпечує можливість самовизначення і власних активних дій, спрямованих на виникнення та здійснення суб'єктивних прав і обов'язків у межах, встановлених договором чи законом, з метою досягнення певних приватних цілей та інтересів.

Надійшла до редколегії 25.09.01

¹ Див.: Ромовська З. В. Вказ. праця. — С. 42.

² Див.: Алексеєв С. С. Теорія права. — С. 171–172.